

Н. В. МИХАЛЬЧУК. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Аналізуються інституціонально-політичні чинники стереотипізації, вплив яких реалізується на трьох основних рівнях політичної свідомості та політичної активності – індивідуальному, груповому та загальнонаціональному соціально-політичному.

Ключові слова: стереотип, стереотипізація, політична система, політична свідомість, політична активність.

Анализируются институционально-политические факторы стереотипизации, влияние которых реализуется на трех основных уровнях политического сознания и политической активности – индивидуальном, групповом та общенациональном социально-политическом.

Ключевые слова: стереотип, стереотипизация, политическая система, политическое сознание, политическая активность.

In the article analyzyruyutsya ynstytutsyonalno-polytycheskye stereotypyzatsyy Factors, Impact kotorykh realizuetsya Level Meter for three of major politician polytycheskoy consciousness and activity - individually, and hruppovom a national socio-in political.

Key words: stereotype, stereotypyzatsyya, polytycheskaya system polytycheskoe minds, polytycheskaya activity.

Англійський дослідник А. Редкліф-Браун у праці «Структура і функція у примітивному суспільстві» зазначає: «Будь-яка соціальна система складається з певних структур і дій. Структури – це стійкі моделі, завдяки яким індивіди реалізують відносини між собою і навколишнім середовищем. До основних функціональних завдань усіх структурних елементів суспільства входить необхідність підтримувати соціальну солідарність і стійкість соціальної системи»¹. Конкретні дії передбачають необхідність вирішення тих або інших соціально значущих завдань та підтримку структурної спадковості, ключову роль у якій відіграють такі найважливіші регулятори поведінки людей, як звичаї, ритуали, моральні норми. Не останнє місце у цьому переліку займають політичні стереотипи, які також суттєво впливають на проблеми політичного оформлення держави.

Нині намітилася тенденція, яка свідчить про те, що політика розвивається від стереотипної форми до індивідуалізації людини. Водночас для ХХ століття, як зазначає іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, характерне омасовлення культури й політики, тому без політичних стереотипів неможлива соціально-політична організація як така, оскільки вони є підґрунтям екстеріоризації особистості, умовою її політичної соціалізації, а як результат - визначають мотивацію політичної активності. Політичні стереотипи стають своєрідними традиціями, без яких не може існувати жодна соціально-політична система, основним завданням якої і стає створення комплексу певних стереотипів, слідування яким необхідне для успішного її функціонування, що, у свою чергу, й актуалізує наше дослідження.

Мета дослідження – аналіз взаємозв'язку між політичною системою та рівнем стереотипізації індивідуальної і масової свідомості.

Зазвичай стереотипи існують і підтримуються на трьох основних рівнях.

© МИХАЛЬЧУК Наталія Володимирівна – магістр державного управління, головний консультант Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків Апарату Верховної Ради України

До першого рівня відносять стереотипи індивідуальної політичної свідомості й поведінки, підкріплені стереотипами відповідних позитивних і негативних санкцій, наприклад, сформовані в такому понятті, як «законослухняний громадянин», тобто добропорядний, лояльний до влади, відповідальний, суспільно активний.

На другому рівні перебувають стереотипи групової політичної свідомості й поведінки, наприклад, традиції того або іншого етносу, нації, програмні настанови суспільно-політичного руху, політичної партії.

До третього рівня відносять стереотипи політичної свідомості й поведінки, характерні для соціально-політичної системи у цілому, наприклад, ідеологію та національну ідею.

На першому рівні найбільшу роль у підтримці політичних стереотипів відіграє соціалізація у певній політичній культурі, коли людина ідентифікує себе з політичною спільнотою (державою, країною, нацією, соціальною групою), засвоює її символи, здобуває специфічні знання про політичні інститути, їх призначення, механізми функціонування суспільства тощо, не останню роль у чому відіграють політичні стереотипи.

Стереотипи мають важливе значення в процесі оцінки людиною соціально-політичних явищ і процесів. З одного боку, вони економно скорочують процес пізнання й розуміння того, що відбувається, спрощують процес прийняття рішень, прискорюючи поведінкові реакції на основі емоційного прийняття або неприйняття інформації. Пройшовши етап інтеріоризації, всі політичні цінності, погляди, настанови і норми стають невід'ємною частиною індивіда і починають мотивувати, спрямовувати і обґрунтовувати його дії як суб'єкта політики, відображаючи реальний стан, основні потреби та перспективи розвитку суспільства. Так, зазвичай молодь у процесі залучення до політики часто відчуває на собі вплив негативних проявів, починаючи від війни компроматів, спекуляції ідеями, до підпорядкування негативним стереотипам. Так формується тенденція, яка може проявитися в різних формах відчуження людини - від держави, від політичних інститутів, від процесу прийняття політичних рішень. Загалом цей процес характеризується апатією й цинізмом, недовірою до влади й офіційної політики, зниженням підтримки політичних інститутів, партій, держави. Часто до такої реакції призводить неможливість володіти повною інформацією про події, яким потрібно давати власну усвідомлену оцінку - її місце займають стереотипи. Так, українські політичні психологи серед характерних рис сучасної політичної свідомості на перше місце ставлять: очікування «месії» – харизматичного лідера, рятівника країни, сприймання влади як насильства, уявлення про цілковиту марність будь-якої соціальної активності тощо². Такі риси мають відбиток ірраціоналізму, в основі якого лежать відповідні явища, підпорядковані впливу підсвідомих чинників - стереотипів. Тому політичну байдужість можна вважати свого роду формою протесту проти влади, для якої характерна, зокрема, корумпованість, надмірна бюрократизація, перенасичення стереотипами, які вже давно перетворилися на догми. Специфічною соціопатією українського суспільства є деактуалізація стереотипів, коли існуючі стереотипи не витримують конкуренції з цінностями «світлого майбутнього».

Ще М. Вебер писав, що наслідком бюрократизації є знеособлювання людини, втрата індивідуальної ініціативи й свободи дій, перетворення людини в примітивного виконавця владної волі. Звичайно, у сучасному суспільстві політична влада

не може існувати без розвиненої організаційно-інституціональної основи, оскільки це суперечило б її розумінню. Утім, часто ця основа займає головне місце. Як результат - об'єкти влади не мають змоги стати суб'єктами і впливати на характер прийняття рішень, а тому сприймають владу як відчужений від себе феномен. Людина втрачає критичне відношення до політичної системи, перетворюється в «одновимірну людину» (за Г. Маркузе). Поступово суспільство наповнюється масовізованими особистостями, які ніколи не стануть активними перетворювачами суспільства.

Українські соціологи давно помітили, що в нашій країні останніми роками на зміну загальному оптимізму дедалі частіше приходять скепсис, на основі якого формуються стереотипи оптимізму, які стають своєрідною формою самозаспокоєння. Про шкідливість такого оптимізму добре сказав Віллі Брандт: «У політиці не потрібний оптимізм запоем. Однак необхідні надія, впевненість, віра в те, що розумне може стати реальністю. Без цього нічого неможливо досягти»³. Згодом на місці такого оптимізму «запоєм» формується політичний скептицизм, нігілізм, апатія тощо.

Негативним наслідком стереотипізації індивідуальної свідомості є і патерналізм, коли політична культура особистості характеризується соціальною безвідповідальністю, ірраціональною і непослідовною політичною поведінкою. Явище патерналізму, з одного боку, має традиційне (З.Фрейд) психологічне пояснення, згідно з яким емоційна залежність дорослої особи від влади виводиться з притаманних дитині комплексів психологічної залежності від батька, а з іншого – із сформованого роками існування радянської авторитарної системи стереотипу держави – верховного судді, єдиного авторитету, володаря, який піклується про своїх дітей.

У формуванні другого рівня стереотипів свідомості найбільшу роль відіграють емоційні пристрасті, різного роду деструкції, сформовані попередніми поколіннями стандарти мислення та світоглядні схеми, які зазвичай відображаються у певному типі політичної культури. Уявлення про політичну дійсність у людини формується здебільшого не на основі власного осмислення, аналізу, а як досвід попередніх поколінь. Оформлений у концепції, ідеологічні схеми, накопичений соціальний досвід може як стати базою для подальшого розвитку суспільної думки, так і перетворитися на догми і стереотипи, які часто відстають від реалій життя.

Інколи стереотипи стають невід'ємними елементами національно-політичної духовної традиції поряд з існуючими в даному суспільстві соціально-політичними теоріями, а також продовжують домінувати як найважливіші чинники формування політичної культури. Так, український дослідник Є. Головаха трактує «... політичну культуру як сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, які визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи»⁴. Під усталеними формами політичної свідомості він розуміє політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від стихійно сформованих). Усталені форми політичної поведінки – це напрацьовані в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи. Саме ці форми протистоять політичній стихії, впроваджуючи в політичну систему елементи впорядкованості, стабільності, організованості тощо.

Культурно-політичний простір дослідники умовно називають суб'єктивною політикою, до якого відносять реакцію людей на заходи держави, сприяння або

супротив політичним процесам, усталені політичні орієнтації - політичні установки і стереотипи. У вузькому розумінні політична культура складає не політику або політичний процес у їхньому реальному втіленні, а комплекс уявлень тієї або іншої національної чи соціально-політичної спільноти, як зазначає Н. Петро, про світ політики і політичного, закони і правила їхнього формування. Ці суб'єктивні чинники залежать від того, носієм якої моделі політичної культури є індивід. Адже в поняття політичної культури входять і політичні традиції, і норми політичної практики, ідеї, концепції, переконання, і орієнтації й установки людей щодо існуючої системи в цілому, її окремих інститутів та найважливіших «правил гри». Ці компоненти, зумовлені соціально-економічними, національно-культурними, суспільно-історичними та іншими довгостроковими чинниками, характеризуються відносною усталеністю, живучістю і сталістю, повільно піддаються змінам у процесі глибоких зрушень у суспільному бутті⁵.

Ключовою дефініцією такого розуміння політичної культури стає менталітет – сукупність уявлень, поглядів, відчуттів людей конкретно-історичної епохи. Менталітет – це сформована система елементів духовного життя та світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів та складається з усвідомлених чи підсвідомих переживань, уявлень, настроїв, поглядів, світобачень, які детермінують відповідну політичну активність людей. Це поняття широко використовується у сучасній науковій літературі, оскільки окрім загальнозживаного розуміння уможливує автентичність аналізу такої сфери духовного, як «колективне несвідоме» та «архетипи» (Е. Дюркгейм, К.-Г. Юнг), які, як вже зазначалося, відіграють велику роль у політиці.

Всі змістовні компоненти психології особистості чи спільноти тісно пов'язані з типологічними особливостями нервової системи і локалізуються в емоційно-мотиваційній сфері, яка задається культурною матрицею. Саме до неї входять система потреб, інтереси, цінності, орієнтації і норми, інтеріоризовані ролі й спрямованість особистості, своєрідні коди поведінки. Як сукупність органічно поєднаних, нерелефлектованих, логічно не виявлених процедур мислення ментальність є основою своєрідного автоматизму, заданого стереотипами, ритуалами і традиціями, зумовленою і біологічними, і соціокультурними чинниками. Саме менталітет впливає на використання різних соціокультурних і політичних цінностей, які інтеріоризовані у результаті соціалізації у певній політичній системі. Ментальні цінності і традиції стають невід'ємною складовою соціально-політичної системи, визначають її місце у цивілізаційно-історичному континуумі.

Поряд з ментальністю на процес еволюції політичної культури впливають різні сили, групи, організації, які безпосередньо формують і поширюють ті чи інші ідеї, погляди, політичні позиції⁶. Формування різних політичних стереотипів свідчить про певну потребу, усвідомлену більшістю. Будь-який політичний стереотип, як і ідеал – свого роду інтелектуальне втілення інтересів певної соціальної групи на конкретному історичному етапі суспільно-політичного розвитку. Саме спільність психологічних особливостей, типових для представників конкретної групи, і відображає реальність соціально-групової психології. На думку Ч. Кулі, найбільше значення для розуміння соціальної динаміки мають міжіндивідуальні стосунки, які складаються в первинних групах і є позаісторичним, універсальним утворенням⁷.

Стереотипи соціально-групової психології – це особливості свідомості й

поведінки, які відображають умови життя, діяльності й особливостей спілкування групи людей. Усвідомлені елементи групової психології, які трансформуються, набуваючи чітких і раціоналізованих форм, становлять основний зміст соціально-групової свідомості всіх суб'єктів, зокрема політики.

Саме поділ громадян на верстви, що відрізняються своїми ідеологічними та політичними орієнтаціями, стає підґрунтям формування багатопартійної системи, передумовою їх об'єднання в політичні партії. Відтак, соціально-групова свідомість – це історично зумовлений рівень усвідомлення членами великої соціальної групи (класу, страти, соціального прошарку) свого становища у системі соціально-політичних відносин, а також своїх специфічних потреб і інтересів. Феномен соціально-групової свідомості характеризується тісним переплетенням політико-психологічних і ідеологічних елементів.

Визначеність ціннісних орієнтацій і уявлень про цілі суспільно-політичної діяльності зближує соціально-групову свідомість з груповою ідеологією - сформованим, узагальненим і науково-оформленим концептом. Становлення соціально-групової ідеології - історично детермінований процес відбору найбільш характерних для даної групи психологічних елементів і тенденцій, що передбачає їхню переробку й самоорганізацію у струнку систему соціально-типових уявлень і цінностей, які детермінують цілеспрямовану політичну поведінку.

У груповій ідеології виділяються три основні компоненти: цінності; основні норми свідомості, життя й поведінки; конкретні зразки поведінки; стереотипні рольові уявлення. Ідеали та стереотипи акумулюють політичні інтереси різних індивідів, соціальних груп тощо.

Особливим різновидом соціально-політичної свідомості є політико-ідеологічна заангажованість - психічний стан зацикленості на ідеях певної політичної партії та опозиційності іншим ідеологіям. Найважливішим чинником є співвідношення раціонального та емоційного: чим сильніше останнє і слабше прагматичне, тим стійкіше дотримується людина стереотипу, який перетворюється на доктрину.

Відтак, третій рівень політичних стереотипів - політична свідомість (ідеологія) – найважливіший чинник, на якому ґрунтується відповідна політична система, до основної функції якої, у свою чергу, належить створення і поширення політичних міфів і стереотипів, оскільки ідеологія ґрунтується здебільшого на вірі, а не на знаннях, вона сильна не стільки інтелектуальністю і правдивістю, скільки здатністю згуртовувати. Так, загальновідомо, що на політичних стереотипах ґрунтується консервативна політика, яка не встигає за процесом модернізації і навіть знаходиться з ним у суперечності. Проте нині дедалі частіше могутність і масштабність сучасних конфліктів, які зачіпають традиційні підвалини життєдіяльності, лякають не тільки владу і політичну еліту багатьох країн, а й пересічних громадян, позаяк вказують на неочевидність універсальності ліберальної демократії, що змушує по-іншому поглянути на ідеї традиціоналістів.

З іншого боку, спрощуючи процес соціально-політичного пізнання, стереотипи призводять до побудови досить примітивної політичної свідомості – як правило, на основі численних упереджень, які редукують відповідну соціально-політичну поведінку, до набору найпростіших, часто неадекватних емоційних реакцій. Такі стандарти поведінки відіграють негативну роль у ситуаціях, де потрібні повна й об'єктивна інформація, її аналітична оцінка, ухвалення самостійного рішення, здійснення складного соціально-політичного вибору. Так

у масовій свідомості формуються стереотипи, які сприяють виникненню й закріпленню упереджень, унеможливають самостійне мислення тощо.

Часто в умовах трансформаційних змін у суспільстві влада прагне акцентувати увагу на проблемах, які не обов'язково потребують значної суспільної уваги. Такими можуть ставати штучно створені проблеми, навіть суто символічні (гімн, мовне та національне питання тощо), але обов'язково такі, які пізнаються й ідентифікуються більшістю громадян, оскільки ґрунтуються на відповідних стереотипах, теж інколи штучно сформованих. При цьому вони зорієнтовують на себе інші питання, позиції, світоглядні настанови.

Інколи до стереотипізації свідомо вдається слабка політична сила в пошуках аргументів для легітимізації своєї влади. Основне призначення стереотипів – алібізувати наявну політичну структуру, діяльність її еліти. Легітимації і алібізації потребує будь-яка політична система, однак найчастіше до стереотипів вдається система, неадекватна інтересам населення, державі в цілому, або така, де існує розбіжність між ідеологією і практичними діями.

За допомогою актуального політичного міфу чи стереотипу суттєво, змістовне в політиці підмінюється зовнішнім, вигаданим, об'єктивне – суб'єктивним, реальне уявлення про дійсність витісняється емоційно забарвленим. Так відповідна ідеологія встановлює між реальними соціальними об'єктами вигадані зв'язки.

Особливо активно паразитують стереотипи (а також різні міфи, ритуали тощо) у закритих, авторитарних та тоталітарних суспільствах, для яких характерним є обмеження політичної інформації. Вони не можуть існувати без засилення ілюзорних стереотипів, які насаджуються у свідомості всіма суспільними інститутами, контрольованими державним апаратом. Паралельно відбувається ідеологізація інших сфер суспільного буття – економічної, правової, духовної тощо, переростаючи в ідеологічний екстремізм. Так ідеологія насаджує в масовій свідомості лише свої стереотипи, виходячи з тези про свою виняткову правильність.

Про можливість авторитарної ідеології щодо формування стереотипів свідчить минуле нашої країни, коли радянські стереотипи перевернулися на протилежну сторону. Особливо популярними стали твердження, що західний капіталізм - ідеальне суспільство. Водночас сьогодні в Україні можна спостерігати бажання повернути на місце старі стереотипи. Наприклад, так і продовжують сусідувати стереотипи капіталістичної справедливості, ринкового благоденства, демократії, комунізму і планової економіки. Так, за даними соціологічного моніторингу на питання «Якою мірою Ви у повсякденному житті дотримуєтесь традицій і норм радянських часів» 33, 0% респондентів відповіли дотримуюсь інколи, 24,8 % - дотримуюсь часто, а 8,3 % - дотримуюсь завжди. Прикметно, що на альтернативне питання щодо традицій і норм, сформованих у часи незалежності відповіді розподілилися відповідно – 33,4%, 20,9%, 5,9%⁸. Такі дані ще раз свідчать про можливість ідеології у впровадженні вигідних їй стереотипів, що є важливою умовою суспільного спокою та соціальної злагоди, здатною забезпечити політичну стабільність суспільства.

Так стереотипи, з одного боку, стають підґрунтям формування суспільної думки, створюють умови для маніпулятивного впливу з боку владної еліти, а з іншого – стереотипізована масова політична свідомість легко продукує нові «блоки» стереотипів, оскільки привчена до спрощення, узагальнення, відсутності аналітичного політичного мислення. Адже захоплення однією ідеєю знижує здатність тверезо сприймати весь спектр ідей, які функціонують у суспільстві,

призводить до спрощення аналітично-мисленнєвої переробки інформації. Плюралізм ідеологій може стати одним із чинників прогресу, оскільки він виховує здатність терпіти навколо себе різномислячих, сприймати їх як рівних, формує спроможність до конструктивного впливу на суспільний розвиток. Відтак, щоб політичні ідеї реалізувалися, потрібний мінімум догматів та стереотипів.

Відтак, соціально-політичні системи відрізняються ступенем стереотипізації свідомості й поведінки. Якщо в умовах тоталітарного суспільства слідування стереотипам обов'язкове, а відхилення жорстко карається, то в демократичному суспільстві допускається свобода, коли відбувається своєрідна плюралізація стереотипів. Не позбуваючись стереотипів повністю (це практично неможливо, тому що суперечить закономірностям функціонування психіки), досягається вивільнення творчих можливостей людини.

З політико-психологічної точки зору демократизації можна досягнути двома шляхами. По-перше, за допомогою цілеспрямованого руйнування або саморозпаду єдиного стереотипу, наприклад, загальнонародного. По-друге, руйнуванням спільного інтересу, який підпорядковує собі окрему людину, і вкорінення цінності індивідуальних інтересів, а відповідно - індивідуально-особистісних поглядів. У результаті виникає модель самоорганізованого співтовариства індивідів з максимально високим рівнем розвитку політичної свідомості й поведінки, здатних на самостійний усвідомлений політичний вибір.

1. *Рэдклифф-Браун А.Р.* Структура и функция в примитивном обществе: очерки и лекции: пер. с. англ. – М.: Восточ. лит., 2001. – 304 с. 2. *Бибик В.* Политическая деятельность как объект политического менеджмента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://allaaria.ru/vid/bookscontent.php3-quest-b-eq-28-and-c-eq-684>. – Заголовок з екрану. 3. *Поливаева Н.П.* Политическое сознание // Государство и право. – 1993. – №5. – С.129-130. 4. *Головаха Є.І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – С. 96. 5. *Петро Н.* О концепции политической культуры, или основная ошибка советологии // Полис. – 1998. – №1. – С. 443-445. 6. *Чагин Б.А.* Структура и закономерности общественного сознания. – Л.: Наука, 1982. – 314 с. 7. *Кули Ч.* Социальная самость. Первичные группы // Амер. социолог. мысль. – М., 1994. – С. 316–335. 8. *Українське суспільство 1992-2009: динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С.506.